

Tompa József 1962. A szó szerkezetek. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere II. (Mondattan.)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 65–94.

Kugler Nóra

egyetemi docens

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Kugler, Nóra

Patterns of phrasal dependency (“fabric of phrases”) in the tradition of Hungarian descriptive linguistics

The paper reviews the notions of sequence, chain, and bundle in the tradition of Hungarian descriptive linguistics and argues that that triplet of notions is incapable of accounting for patterns of nodes in the dependency structure of core sentences in terms of form and function. Without taking their symbolic nature into account, the three traditional patterns of phrasal organization are a mere triplet of graphical representations. Thus, the terms can be set free; a redefinition of ‘chain’ and ‘sequence’ may make them capable of denoting parts of networks heretofore not categorized in the Hungarian literature on dependency grammar.

Keywords: sequence, chain, bundle, phrase, dependency, core sentence

Egymásbaágyazottság a magyar mondat hálózatos szerkezetében A láncoktól a buborékokig*

1. Bevezetés

Korábbi munkáimban a magyar mondatot többdimenziós, önhasonló hálózatként jellemeztem (Imrényi 2013a, 2015). A jelen tanulmány célja az egymásbaágyazottság hálózatelméleti fogalmának alkalmazása függőségi nyelvtani keretben. Az egymásbaágyazottság (*nestedness*) azt jelenti, hogy egy hálózat elemei (a gráf pontjai) közelebből nézve maguk is hálózatos szerkezetet mutatnak, vö. Csermely (2005: 38). A mondat függőségi leírásában ennek az a felismerés felel meg, hogy léteznek olyan többszavas hálózatrészek, amelyek egy magasabb rendű hálózatban vagy a hálózat egy másik dimenziójában elemi egységként vesznek részt.

A cikk a függőségi nyelvtan két innovatív megoldását hasznosítja. Először amellet érvelek, hogy a szintagmalánc és a szintagmabokor hagyományos megkülönböztetése mellett vagy helyett (l. Keszler 2000a: 361–2) érdemes egy olyan kiterjesztett láncfogalmat alkalmazni, amely mindkét szerkezetípust lefedi (vö. O’Grady 1998; Osborne 2005; Osborne–Gross 2012). Ezután Kahane (1997) nyomán felvetem a „buborékok” bevezetését a mondatleírásba. A lánc fogalma közbülső lépés az egymásbaágyazottság felé: annak a meghatározásához járul hozzá, hogy mely elemkombinációk válhatnak a hálózat egy későbbi stádiumában vagy másik dimenziójában elemi egységgé.

A tanulmány 2. része a hagyományos nyelvtan felől indul el, és elméleti, illetve empirikus érveket mutat be a kiterjesztett láncfogalom mellett. A 3. rész azt igazolja, hogy önmagában e kiterjesztett láncfogalom sem elegendő, hanem szükség van „buborékokra” is a több elemből és viszonyaikból álló, de „kifelé” egységként viselkedő hálózatrészek ábrázolásához. Végül a 4. rész összefoglalja az eredményeket.

* A tanulmány a szerző posztdoktori kutatása (PD 120934) keretében készült, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból valósul meg. A kutatást az OTKA K100717 számú projektuma is támogatta.

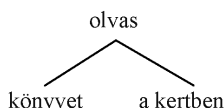
2. A bokor is lánc. Érvek egy kiterjesztett láncfogalom mellett

A hagyományos mondattan megkülönbözteti a szintagmalánc (korábbi nevén szószerkezetlánc) és a szintagmabokor (szószerkezetbokor) fogalmát, vö. Rác 1968: 264–5; Keszler 2000a: 361–2. Az előbbi „végig alárendelő jellegű szintagmacsoport: az alaptag bővítménye egyben alaptagja lesz egy újabb bővítménynek (és így tovább)” (Keszler 2000a: 361). Az utóbbi esetében „egy közös alaptaghoz csatlakozik két vagy több különmemű bővítmény, melyek a mondathierarchiában azonos szinten helyezkednek el” (Keszler 2000a: 362). A két típust az alábbi példák szemléltetik.

(1) a) Szintagmalánc

b) Szintagmabokor

Az osztályozás érdeme, hogy megnevez olyan konfigurációkat, amelyek az ágrajzokon rendszeresen előfordulnak, és grammatikailag jelentősek. A szintagmalánccok többek között a szórend szempontjából fontosak. Például a *gyorsan futó fiú, minden várakozást felülmúló eredmény* szintagmacsoportokban a hierarchikus (alárendelő) és a szórendi (megelőzési) viszonyok párhuzama figyelhető meg. A szintagmabokor pedig egyebek mellett az ígék vonzatkeretének mondat szerkezeti implikációit teszi megragadhatóvá.

Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy az osztályozás mennyiben elvszerű: honnan tudjuk, hogy nem kell-e további kategóriákat is megkülönböztetni, vagy hogy a bevezetett kategóriák nem egy fölöttes kategória altípusai-e csupán. Az első problémára Keszler (2000a: 363) is utal, mint írja: „a felsorolt főbb típusokon kívül akadnak természetesen más típusú kapcsolódási formák is, ezeket azonban nem szokta számon tartani a szakirodalom”. A tanulmánynak ebben a részében a második problémával foglalkozom: Osborne (2005) és Osborne–Gross (2012) alapján egy olyan kiterjesztett láncfogalom mellett érvelek, amely az (1a)-ban és az (1b)-ben látott elrendeződést egyaránt lefedi. E kiterjesztett láncfogalom meghatározása a következő (vö. Osborne–Gross 2012: 168):

- (2) **Lánc** (*catena*): egy szó vagy a szavak olyan kombinációja, amely a dominanciaviszonyok szempontjából folyamatos.

A szerzők szóalapú mondattani elemzést végeznek (például egy angol előljárószó + főnév kombinációt két elem szintaktikai kapcsolatának elemeznek), de természetesen nincs akadálya annak, hogy a „szó” helyett adott esetben „mondatrészt” értsünk (például a magyar névutós főneveket elemi egységként kezeljük). A dominanciaviszonyok a fenti meghatározásban a függőségi viszonyokra, alárendelő szintagmákra vonatkoznak, tehát arra, amit Tesnière a mondat „szerkezeti rendjének” keretében elemez, szemben a szórendi viszonyokat tükröző „lineáris renddel” (vö. Tesnière 2015 [1959]: 11–4).

A kiterjesztett láncfogalom két szempontból is tágabb a szintagmalánc hagyományos értelmezésénél. Egyrészt megengedi, hogy az ágrajzon ne csak egy irányban (monoton felfelé vagy lefelé) „lépkedjünk”: mindaddig egy láncot járunk be, amíg egy tetszőleges elemtől elindulva függőségi viszonyokon keresztül eljutunk a további elemekig. Ebből következik, hogy a hagyományos szintagmabokornak nevezett konfiguráció is lánc az új értelmezés szerint. Másrészt a kiterjesztett fogalom hatóköre nem korlátozódik a szintagmacsoportokra, így nem vonatkozik rá az a megszorítás sem, hogy – mint Keszler (2000a: 361) írja – „[a] szintagmacsoportok minimálisan három tagból állnak”. Ebből adódik az az első hallásra talán nehezen elfogadható következmény, hogy a szintagmák, sőt a szintagmatagok (mint „láncszemek”) is láncok.

Az alábbiakban amellet érvelek, hogy elméleti és empirikus szempontból is előnyös a kiterjesztett láncfogalmat alkalmazni. Ez természetesen nem jelenti szükségképpen a hagyományos osztályozás elvetését. A hangsúly inkább azon van, hogy a kategorizációt elvszerűbbé, megalapozottabbá tehetjük, ha a szintagmalánc és a szintagmabokor megkülönböztetését egy alsóbb szintre helyezzük, kiemelve a kettő lényegi egyezését.

Elvi síkon a kiterjesztett láncfogalom mellett szól, hogy a függőségi grammatika (és az annak egy változataként jellemezhető hagyományos mondattan) a mondatot elemi egységek viszonyrendszerének tekinti, amely fatípusú gráffal ábrázolható. A gráf pontjai (csúcsai) a szavak/mondatrészek, élei pedig a közöttük fennálló szintaktikai viszonyokat tükrözik. Ha azonban így van, akkor érdemes tekintettel lenni a gráfelméletre, azaz a matematika azon ágára, amely a gráfok szerveződésével foglalkozik. A gráfelmélet egyik alapfogalma pedig az **összefüggő gráf**, amely pontosan megfelel a kiterjesztett láncfogalomnak. Egy gráf akkor összefüggő, ha bármely két pontja között van út (vö. Harary 1969: 13). A definíció a nulla hosszú utat is megengedi, tehát egyetlen izolált pont is összefüggő. A kiterjesztett láncfogalom előnye tehát, hogy matematikailag megalapozott, ezért egyszerűen formálisan jól kezelhető, másrészt lehetővé teszi az összefüggő gráfok szerkezetével és működésével kapcsolatos gráfelméleti, illetve hálózatkutatói eredmények nyelvészeti felhasználását.

Ez az elméleti érv önmagában nem különösebben meggyőző mindaddig, amíg nem sikerül kimutatni, hogy az összefüggő gráfok, azaz a (2) szerinti láncok a grammatikai jelenségek szempontjából valóban egységesen viselkednek. A következőkben olyan érveket mutatok be, amelyek az új láncfogalom empirikus indokoltságát támogatják.

O'Grady (1998) és nyomában Osborne (2005) is kiemeli, hogy az **idiómák** láncot alkotnak. Osborne (2005: 260) egy további észrevétele, hogy a szintetikus vagy analitikus **állítmányok** – a germanisztikában *Prädikate*nek, *Verbalkomplex*nek, *verbale Gruppen*nek nevezett egységek – láncként írhatók le. E két érvtypust egyesítve azt mondhatjuk, hogy a **magmondat** Imrényi (2013a, 2015)-ben javasolt fogalmának minden megvalósulása megfelel a lánc kiterjesztett meghatározásának. Az alábbiakban előbb bemutatom a magmondat fogalmát, és érvelek amellet, hogy jelentős szerveződési egysége a magyar mondatnak. Ezt követi annak megfigyelése, hogy a magmondat mindig lánc típusú szerkezet.

A magmondat a magyar elemi mondatoknak az a minimális egysége, amely kifejezi a mondat által ábrázolt lehorgonyozott folyamatot (*grounded process*, vö. Langacker 2008), azaz tartalmazza a folyamattípus előhívásához, illetve e típus egy példányának lehorgonyzásához – a beszédseménnyhez képest való „elhelyezéséhez” – szükséges elemeket. Egyszavas igei magmondatok esetén a folyamattípus előhívását az igei, a lehorgonyzást az igei inflexiók morfémaik fejezik ki. A magmondat azonban több szó kombinációja is lehet, ha a folyamattípus előhívásáért több szó együttesen felel (1. az állandósult szókapcsolatokat), vagy ha a folyamattípus előhívása és a lehorgonyzás külön-külön szavakkal szimbolizálódó műveletek (1. a segédigék szerkezetek¹). Mindezen lehetőségeket az alábbi, Imrényi (2015)-ből átvett példák szemléltetik. A magmondatot dőlt betűs szedés jelöli.

- (3) Az apa *vett* a lányának egy marék gyöngyöt.
- (4) a. A vitéz *feleségül vette* a királylányt.
b. Mátyás nagy nehezen *erőt vett magán*.
c. A követ *jó néven vette* az ajándékot.
- (5) Az apa *venni fog/szokott/szeretne* a lányának egy marék gyöngyöt.

Számos érv támogatja, hogy a kurzivált egységeket egy kategóriába soroljuk, és a mondat jelenléte, illetve szerkezete szempontjából jelentős funkcionális egységnek ismerjük el. A szemantikai érvet már megelőlegeztem: a dőlt betűvel szedett mondatrészek mind olyan minimális egységek, amelyek kifejezik a mondat által ábrázolt lehorgonyozott folyamatot. Az előhívott folyamat (3)-ban a VÁSÁRLÁS, (4a)-ban a MEGHÁZASODÁS, (4b)-ben a LENYUGVÁS, (4c)-ben a POZITÍV ÉRTÉKELÉS, (5)-ben pedig ismét a VÁSÁRLÁS típusához tartozik. Az adott folyamattípus egy példányát (3)-ban és (4)-ben

¹ A segédige fogalmát Kálmán C. et al. (1989)-hez hasonlóan tágn, egy szórendi és prozódiai sajátosságokkal jellemezhető konstrukciótípus keretében értelmezem. A függőségi nyelvtani elemzéshez vö. Imrényi 2013b.

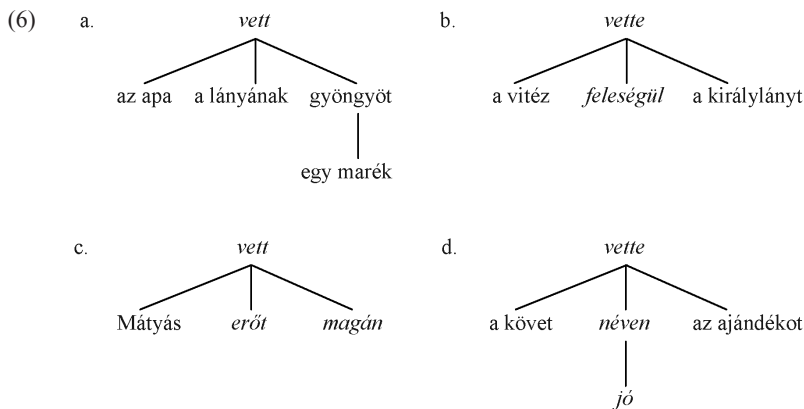
a múlt időhöz, míg (5)-ben a jövőhöz (*fog*), a habituális cselekvések világához (*szokott*),² illetve egy szereplő vágyainak mentális teréhez (*szeretne*) köti a beszélő. (A mentális tér fogalmához vö. Fauconnier 1985.)

Formai szempontból a kurzívált mondatrészletek szerveződési egység jellegét és egymással analóg mivoltát mutatja szórendi és prozódiai viselkedésük. Semleges pozitív kijelentő mondatban – tehát amikor a beszélő a lehorgonyzott folyamat megvalósulását állítja, mint (3–5)-ben – a magmondat szórendi szempontból folyamatos, és egyetlen hangsúlyt kap. A különböző funkciójú mondatokat összehasonlítva pedig azt látjuk, hogy a többszavas magmondaton belül érvényesül az egyenes és a fordított szórend kontrasztja (*jó néven vette* : *nem vette jó néven*, *venni szokott* : *mit szokott venni* stb.; a magmondat az aláhúzott szakasz).

Mindezek mellett a magmondat funkcionális egység mivoltát két szintaktikai próbával igazolom. Az első teszt, hogy a semleges pozitív kijelentő mondatokat eldöntendő kérdéssé alakítjuk, és megvizsgáljuk, hogy milyen rövid igenlő választ adhatunk rájuk. A magmondatnak elemzett rész minden esetben megjelenhet a **redukált válaszban** (A: *Az apa vett a lányának egy marék gyöngyöt?* B: *Igen, vett*; A: *A vitéz feleségül vette a királylányt?* B: *Igen, feleségül vette* / *#Igen, vette* stb.).

A redukált válaszok az ellipsis egyik fajtáját szemléltetik. A második teszt egy további típust, az úgynevezett **űrképző ellipszist** (*gapping*) érinti (vö. Osborne 2005: 275, a magyar terminushoz Bányai 2001: 14). Ilyenkor két párhuzamos szerkezetű mellérendelt tagmondattal találkozunk, és a másodikból az ismétlődő részlet fonetikailag realizálatlan marad. A magmondat (3–5)-ben felsorolt példái ebből a szempontból is azonosan viselkednek, a második tagmondatból elhagyhatók (*Az apa vett a lányának egy marék gyöngyöt, a fiának pedig egy kalapot; A követ jó néven vette az ajándékot, a király pedig a követ gyors távozását*).

A felsorolt érvek azt mutatják, hogy a (3–5)-ben dőlt betűvel szedett mondatszakaszok egymással analóg, a mondat jelentése és szerkezete szempontjából jelentős szerveződési egységek. Ez az (többek között), amit a magmondat Imrényi (2013a, 2015)-ben javasolt fogalma kifejez. Fontos felismerés tehát, hogy a magmondat minden esetben megfelel a lánc kiterjesztett értelmezésének. Mindezt az alábbi ágrajzok illusztrálják.³

² Vö. a *habitual space* vagy *habit space* fogalmát, l. Cutrer 1994: 438; Vesterinen 2011: 134.

³ A Magyar grammatika szerint „[a] szintagmákat el kell határolni [...] az állandósult szókapcsolatoktól” (Keszler 2000a: 349). Ez utóbbiak szintagma vagy szintagmacsoport alakúak (pl. *kútba esett* ‘meghiúsult’, *fogáéhoz veri a garast* ‘fősvény’), tehát „szintaktikailag általában elemezhetők lennének, de szemantikailag már nem, hiszen tömbösödött a jelentésük” (Keszler 2000a: 350). A jelen cikk a szintaktikai elemezhetőségre helyezi a hangsúlyt. Az idiómáknak is van szerkezetük, elemek és viszonyaik rendszeréből állnak, ezért nem lenne célszerű a *kútba esik, fogáéhoz veri a garast, veri az ördög a feleségét* stb. mintázatokat egyelemű (pusztán egy állítmányból álló) kifejezéseknek tekinteni. Ugyanakkor a buborék leíró eszköze a későbbiekben módot ad a tömbösödés kifejezésére (vö. a 3.1. részt). Azt pedig, hogy például az (6c) alánya nem a *vett*, hanem az *erőt vett magán* által jelölt folyamat szereplőjére vonatkozik, egy függetlenül motivált elvvel lehet magyarázni (l. (16)).

Mint az ábrák megmutatják, a magmondat lehet egyetlen szóalak (6a), de lehet szintagma (6b), szintagmabokor (6c) vagy szintagmalánc (6d) is. Sőt ennél összetettebb szerkezetszövedékek is előfordulnak ebben a szerepben, például a *nagy* \leftarrow *fába* \leftarrow *vágta* \rightarrow *a fejszéjét* idiomatikus magmondat egy szintagmaláncot és egy szintagmabokrot egyesít.⁴ Mindezek a típusok egységesen kezelhetők, ha felismerjük, hogy elemeik összefüggő gráfot alkotnak, azaz megfelelnek a lánc (2)-ben szereplő értelmezésének.

Az eddigiekben a matematikai háttérelmélet és az empiria felől indokoltam a kiterjesztett láncfogalmat. Nem kevésbé lényeges azonban az az érv sem, hogy az új fogalom a grammatikaelméletek összehasonlításában, a közülük való választásban is kiemelt szerephez juthat. Egy olyan kérdés elvszerű megválaszolására ad ugyanis lehetőséget, amelyet más elméletek is feltesznek:

- (7) Melyek azok a szónál nagyobb, de a mondatnál kisebb egységek, amelyek a mondat szerveződése szempontjából jelentősek?

Mint az jól ismert, az említett kérdéssel a generatív összetevős szerkezeti elemzés is foglalkozik, sőt ezen elemzésmódnak mintegy ez adja a lényegét (vö. É. Kiss–Szabolcsi 2015 [1992]: 33–4). A függőségi nyelvtan kiterjesztett láncfogalma azonban más implikációkkal jár, mint az összetevős szerkezeti elemzés: olyan mondatrésztleteket is képes jelentős szerveződési egységként azonosítani, amelyek a generatív nyelvészet szerint nem számítanak összetevőnek. Érdemes megvizsgálni tehát, hogy melyik megközelítés felel meg jobban a nyelvi adatoknak.

Az összevetéshez nézzünk egy angol példát. A *They have been working* 'Ők egy ideje dolgoznak' mondatot az összetevős szerkezeti elemzés összetevőkre bontja, és – például a *have been working* 'egy ideje dolgoznak' és a *work* 'dolgoznak' felcserélhetősége alapján – a (8a) alatti struktúrát tulajdonítja neki.⁵ Ez a megoldás azonban szükségképpen kizárja a (8b) egyidejű elfogadását. A kettő közül választani kell, tehát a *have* vagy a *been working*-gel együtt alkot összetevőt, vagy az alannyal.

- (8) a. b.

A (szóalapú) függőségi elemzés ezzel szemben a (9) alatti szerkezetet rendeli a mondathoz (vö. Osborne 2005: 268), ahol a *they have* és a *have been working* egyaránt láncok.

- (9)

Ha tehát belátjuk, hogy a *they have* és a *have been working* is jelentős szerveződési egység a mondatban, az a függőségi leírás célszerűségét bizonyítja, a (8a) és (8b) közüli választást pedig az adott elmélet rossz kérdésfeltevéséből származó dilemmának láttatja.

Egyértelműnek látszik, hogy mindkét szerveződési egységet el kell ismerni. A *they have* többek között a redukált válaszok, az inverzió, az *ugye* utókérdések és az episztemikus beszúrások (*They have, I believe, been working* 'Ők – azt hiszem – egy ideje dolgoznak') alapján jelentős (vö. Langacker

⁴ A folyó szövegbe illesztett mondatelemzéseimben a nyíl az alaptagtól a bővítmény felé mutat.

⁵ Az angol mondat X'-elméleti leírása szerint a teljes kifejezés IP-típusú frázis, amelynek specifikálójában található az alany, a további rész pedig egy I' típusú összetevő (vö. É. Kiss–Szabolcsi 2015 [1992]: 40).

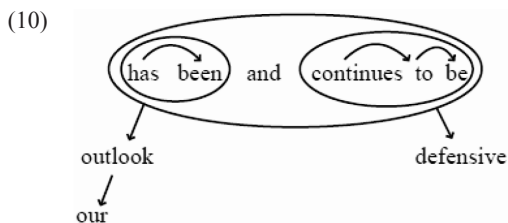
2012), a *have been working* pedig a *work* 'dolgozik' ige „present perfect continuous” alakja. A függőségi nyelvtan tehát a kiterjesztett láncfogalom révén jobb választ tud adni a (7)-ben feltett kérdésre, mint a mondatot összetevőkre bontó vagy azokból felépítő generatív elemzés. Ennek oka, hogy míg két (építőköckaként elgondolt) összetevő nem fedheti át egymást, addig két lánc között ez lehetséges.

Összefoglalásul, ebben a részben Osborne (2005) és Osborne–Gross (2012) nyomán egy kiterjesztett láncfogalom mellett érveltem. Az új fogalom az összefüggő gráf matematikai terminusának felel meg, empirikus érvekkel jól alátámasztható, és hozzájárulhat a függőségi nyelvtan és az összetevős szerkezeti elemzés eltérő implikációinak feltárásához, az elméletek közötti választáshoz. A következőkben azt a javaslatot teszem, hogy a lánc fogalma mellett szükség van a buborékok leíró eszközére is (vö. Kahane 1997). Más szóval, a mondatot az egymásbaágyazottság jellemzi: a hálózat (egy dimenziójának) elemi egységei közelebből vagy más szempontból nézve maguk is hálózatos szerkezettel rendelkezhetnek.

3. A láncoktól a buborékokig Egymásbaágyazottság a magyar mondatban

A láncnak elemzett és funkcionális egységként felismert többszavas szerkezeteket Osborne (2005) a függőségi ágrajzon döntő betűs szedéssel emeli ki. Egy alternatív jelölési mód, ha bekarikázzuk az összetartozó elemeket. E két jelölési mód nem teljesen egyenértékű. A bekarikázás az integráció magasabb fokára utal, és egyúttal arra a lehetőségre is, hogy az érintett funkcionális egység egészéhez kapcsolódjanak további elemek. Ez nem más, mint az egymásbaágyazottság megvalósulása. Emellett a bekarikázás rugalmasabb eszköz, amely nemcsak függőségi viszonyokkal összekapcsolt elemek, hanem például mellérendelő szerkezetek esetében is alkalmazható.

Az összetartozó elemek bekarikázásával már Tesnière is élt, például az ígéhez tapadó francia névmási alanyok elemzésében (Tesnière 2015 [1959]: 51). A formalizálásra Kahane (1997) tett javaslatot, a **buborékfa** (*bubble tree*) koncepciójával. Egy buborékfa olyan fatípusú gráf, amelynek pontjai buborékok (is lehetnek), e buborékok pedig tartalmazhatnak albuborékokat, és előfordulhat bennük akár alárendelő, akár mellérendelő szerkezet. Például az *Our outlook has been and continues to be defensive* 'A hozzáállásunk eddig is és a továbbiakban is defenzív' angol mondat ábrázolása a következő (Kahane 1997: 6).

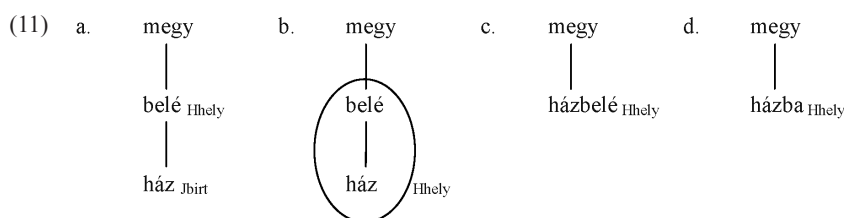
A jelen tanulmány a láncoktól halad a buborékok felé, ezért a mellérendeléssel a továbbiakban nem foglalkozom. Megjegyzendő, hogy a buborékok az összetett mondatok ábrázolásában is felhasználhatók, mint az a hagyományos nyelvtan gyakorlatában tulajdonképpen már megvalósul (vö. Keszler 2000b). Az összetett mondatot a makrostruktúra szintjén a tagmondatok közötti viszonyok jellemzik, miközben e tagmondatoknak belső szerkezetük is van (noha ennek ábrázolása tipográfiai okokból elmarad).

A továbblépés kulcsa az a javaslat, hogy a láncok buborékká válhatnak, illetve megfordítva: a függőségi viszonyok rendszerében csakis olyan elemkombinációk válhatnak buborékká, amelyek láncok. A buborék kialakulásának döntő bizonyítéka, hogy az egység kifelé egyetlen modulként viselkedik, azaz van olyan kapcsolat, amelynek egyik tagja a szerkezet egésze. A jelenség javaslatom szerint kétféleképpen állhat elő: vagy ugyanazon dimenzió belül (szerkezeti átrendeződéssel), vagy

azáltal, hogy egy láncnak minősülő elemkombináció egy másik dimenzióban elemi egységként vesz részt. A továbbiakban ezt a két típust külön-külön mutatom be, noha alighanem szoros összefüggésben állnak: a dimenziók közötti megfelelések is motiválhatják a dimenzió belüli átrendeződést.

3.1. Láncból buborék egy adott dimenzió belül

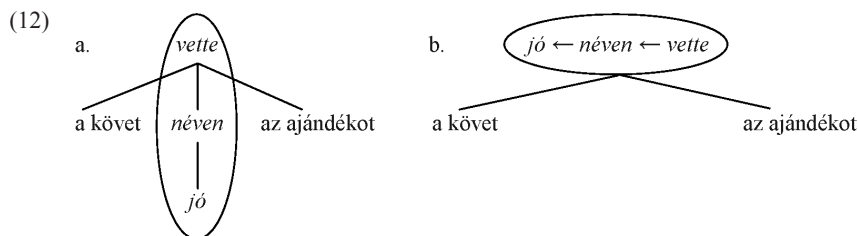
A buborékoknak egy adott dimenzió belüli keletkezésére a legszemléletesebb példa az a nyelvtörténeti folyamat, amely a lexikalizáció és a grammatikalizáció fogalompárjával írható le.⁶ A magyarban ezt a folyamatot többek között a határozószó > igeikötő és a névutó > határozórag változásokkal lehet bemutatni. Mint ismeretes, az igeikötők határozószókból grammatikalizálódtak, amely folyamat voltaképpen az igeikötős igeik lexikalizációjának (lexémává válásának) a velejárója (*belé megy*, *bé megy* > *bemegy*). A névutók pedig közbülső állomást képviselnek: forrásuk általában határozóragos főnév (egy birtokos szerkezet alaptagjaként), a grammatikalizáció lehetséges végpontja pedig a raggá válás (**ház belé* 'a háznak a belsejébe' > *házba*). A folyamat a következőképpen mehetett végbe.

A buborékképződés a javaslat szerint köztes stádium a lexikalizálódás felé. A (11b) azt a stádiumot képviseli, amikor a helyhatározói alárendelő viszony kialakítása már nem a szerkezetben részt vevő elemek egyikéhez (a *belé* alaptaghoz), hanem a szerkezet egészéhez kötődik inkább. Ezáltal a *ház* önálló mondatrész szerepe elhomályosul, az eredeti birtokviszony pedig ugyan bizonyos fokig elemezhető marad (vö. Langacker 2008: 61), de kiüresedik, etimológiai jelleget ölt (vö. Tesnière 2015 [1959]: 50). A (11c) és (11d) stádiumokban az eredeti alaptag már viszonyjelölő elem, és a *ház* főnévvel való integrációját hangtani változások (rövidülés és illeszkedés, vö. Korompay 1992: 367–72) kísérik.

A buborékképződést elősegítő tényezők között említést érdemel az elemek gyakori együttes előfordulása (szintagmatikus feltétel) és a keletkező egységnek egy hasonlóságokon és különbségeken alapuló rendszerbe, paradigmába való beilleszkedése (paradigmatikus feltétel). A helyhatározóragok szorosan strukturált rendszere (l. Korompay 1992) az ómagyar korban szinte készen várta újabb ragokkal való kiegészülését.

A buborékok alkalmazása a (6b,c,d) mondatok kapcsán is megfontolásra érdemes. Például (6d) helyett az alábbi ágrajzok is lehetségesek. A (12b) szerkezeti szempontból analóg a Keszler (2000a: 353)-ban bemutatott megoldással.

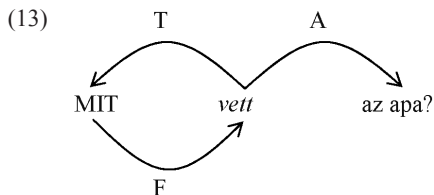
⁶ A lexikalizáció és a grammatikalizáció összefüggéséhez vö. Rostila 2004.

A két ábra egy lehetséges történeti folyamat stádiumait is képviselheti. Megítélésem szerint a mai magyar nyelvre nézve még nem egészen indokolt a (12b) típusú elemzés, mivel szórendi szempontból a *(jó) néven, a követ és az ajándékot* mind rugalmasak, az ige bővítményeiként viselkednek (vö. *A követ nem vette jó néven az ajándékot. A követ nem vette az ajándékot jó néven. Jó néven ugyan ez a követ sem vette az ajándékot, de legalább átvette azt* stb.). Az a tény, hogy a bővítmények jelenléte nem a VÁSÁRLÁS, hanem a POZITÍV ÉRTÉKELÉS folyamattípusának egy példányához kapcsolódik, önmagában nem indokolja a (12b) elfogadását (vö. a 3.2. részt).

A fenti példák a hálózat ugyanazon dimenzióján belüli ingadozást vagy változást szemléltettek: azonos típusú szerkezeti jelentésnek másfajta szerkezetformával való társulását. A magyar mondat viszonyhálózati leírása (Imrényi 2013a) keretében elemezhető egy másfajta jelenség is: az, hogy egy dimenzió többszavas elemkombinációi, láncai egy másik dimenzióban elemi egységként vehetnek részt.

3.2. Láncok és elemi egységek megfelelése a dimenziók között

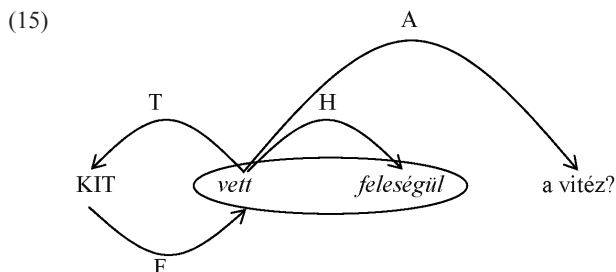
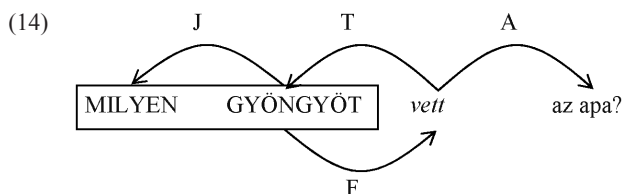
Az Imrényi (2013a)-ban bemutatott javaslat szerint a magyar elemi mondat többdimenziós hálózat. Ahogy egy családi vállalkozásban a személyek egyidejűleg több viszonyrendszerben is részt vesznek, úgy a mondatalkotó elemek között egyszerre többféle szemantikai kapcsolat is fennállhat, amelyeket a szerkezetforma más-más aspektusai jelölnek. Ennek egy egyszerű példája látható a (13)-as ábrán. A többdimenziós elemzés miatt a továbbiakban áttérek a görbe élek használatára (vö. Hudson 2007) az elemek közötti aszimmetrikus viszonyok jelöléséhez.

A *vett* és a *mit* között egyfelől tárgyi alárendelő viszony áll fenn, ezt fejezi ki a *T* szimbólummal jelölt nyíl a szavak felett. A tárgyi viszony feltételezésem szerint a szemantikai oldalon azzal függ össze, hogy a tárgy az alaptag jelölte folyamat másodlagos szereplőjét (a *vesz* esetében annak páciensét) fejezi ki. Az ábrázolt folyamattal, illetve annak szereplőivel és körülményeivel kapcsolatos viszonyok a mondat D1 dimenziójához tartoznak. A tárgyi viszony formai jelölésében a tárgyrag és a határozottságbeli egyeztetés játszik szerepet.

Ugyanakkor a két szóalakot egy másfajta, **felülírásnak** (*F*) nevezett viszony is összeköti, amely a mondat közlési funkcióját érinti, és a D2 dimenzióhoz tartozik. A *vett* igealakot (magmondatot) alapértelmezés szerint egy sematikus pozitív kijelentő mondatnak, **protoállításnak** elemzem, amelyet a beszélő arra használhat, hogy a lehorgonyzott folyamat időbeli megvalósulását állítsa (vö. (3)). A protoállítás a „nyelvi anyag” szempontjából a (13)-ban is jelen van, az említett alapértelmezés azonban a teljes mondat szintjén nem érvényesül, mivel a *mit* kérdő névmás felülírja azt (a felülíró kifejezést az elemzésben nagybetűs írásmód emeli ki). A *mit* jelentése és a magmondat alapértelmezett funkciója konfliktusban áll, és ebből a *mit* kerül ki „győztesen”: a mondat közlésbeli szerepe nem a lehorgonyzott folyamat időbeli megvalósulásának az állítása, hanem rákérdezés az egyik szereplőre.

Lehetséges ugyanakkor az is, hogy a felülíró viszony két tagja nem egy-egy szóalak, hanem az egyik és/vagy a másik összetett kifejezés. Ezt szemléltetik az alábbiak.

A (14)-ben a *milyen gyöngyöt* egy jelzős alárendelő szintagma a hálózat D1 dimenziójában, amely a lehorgonyzott folyamat ábrázolásával, annak szereplőivel és körülményeivel kapcsolatos. A közlési funkciót érintő D2 dimenzióban viszont felülrő kifejezésként elemi egysége a hálózatnak. Ezt bekeretezéssel jelölöm, mivel a bekarikázás jelölő eszközét a magmondat számára tartom fenn. Ami a (15)-ös példát illeti, itt a magmondat áll több szóból. Noha D1-ben egy határozós alárendelő szintagma, D2-ben a felülrő művelet a magmondat egészére irányul (a *feleségül vett* protoállítás funkciója és e funkciót kifejező szórendje íródik felül). E példák és további hasonlóak alapján a következő megszorítást lehet megfogalmazni:

- (16) **A dimenziók közötti megfelelés elve:** A D2 elemi egységei D1-ben minden esetben láncok, azaz a függőségi viszonyhálózat összefüggő részei.

Természetesen az az elemzés is lehetséges, hogy a *vett feleségül* D1-ben is elemi egysége a hálózatnak, mivel szintagma alakú ugyan, de lexémaértékű (vö. Keszler 2000a: 350). Megítélésem szerint azonban érdemesebb e kifejezés kettős jellegét az ábrázolással is érzékeltetni, úgy, ahogyan erre a többdimenziós elemzés lehetőséget ad. A *feleségül* eszerint határozói bővítmény, mint azt a (ma már e funkcióban igen kevésbé produktív) *-ul/-ül* essivusi határozórag jelöli. Külön szintaktikai szó, ahogyan az szórendi viselkedéséből látszik. Ugyanakkor az alaptaggal szoros funkcionális egységet, magmondatot alkot, és a felülírás ezen az egységen megy végbe. Az a tény, hogy a *kit* tárgyként nem a *vett*, hanem a *vett feleségül* jelentését módosítja, a következő, függetlenül motivált elvvel magyarázható:

- (17) **A függőségi viszony tagjai közötti szemantikai elvárások teljesítése:**

- Egy bővítmény szemantikai elvárásait az alaptagjával szemben akár az alptag önmagában, akár az alptag és a hozzá kapcsolódó más elemek láncja kielégítheti.
- Egy alptag szemantikai elvárásait a bővítményével szemben akár a bővítmény önmagában, akár a bővítmény és a hozzá kapcsolódó más elemek láncja kielégítheti.

Az elv A) pontjára egyébként is szükség van, ha a több jelzöt tartalmazó szerkezeteket (pl. *Péternek ez a két új könyve*) szintagmabokorként (szintagmabokor-típusú láncként) kívánjuk elemezni, vö. Keszler (2000a: 362). A B) pontot pedig többek között a *kócos hajú zenész* típusú szerkezetek indokolják, amelyekben az *-ú/-ű* képzős bővítmény önmagában nem, csak saját bővítményével együtt teljesíti az abszolút fölérendelt tag szemantikai elvárásait.

Összefoglalásul, a láncok és a buborékok összefüggése nemcsak egy adott dimenzió belül, hanem dimenziók között is érvényesülhet. A D2 elemi egységeinek a D1 dimenzióban többszavas (de a függőségi viszonyok szempontjából folyamatos, azaz láncnak minősülő) elemkombináció felelhet meg. Ez az egymásbaágyazottság megnyilvánulása, azt mutatja ugyanis, hogy egy hálózat elemi egysége közelebről vagy egy másik szempontból nézve maga is hálózatos szerkezetű lehet.

4. Összefoglalás

A tanulmány egy hálózatzelméleti fogalomra, az egymásbaágyazottságra (*nestedness*) hozott mondat szerkezeti példákat. Az egymásbaágyazottság azt jelenti, hogy egy hálózat elemi egysége maga is hálózatos struktúrával rendelkezhet. A javaslatban központi szerepet játszott a láncok (vö. Osborne–Gross 2012) és a buborékok (vö. Kahane 1997) függőségi nyelvtani értelmezése.

A 2. részben amellett érveltem, hogy a hagyományos mondatlan szintagmalánc/szintagmabokor megkülönböztetése (Keszler 2000a: 361–2) helyett vagy mellett érdemes egy kiterjesztett láncfogalmat alkalmazni. A javaslat szerint a függőségi viszonyhálózat minden folyamatos hálózatrésze lánc. Az új fogalom mind gráfelméleti, mind empirikus szempontból megalapozott, és fontos előnye, hogy hozzásegít a grammatikaelméletek eltérő implikációinak feltárásához. Olyan, a mondat szerveződése szempontjából jelentős többszavas egységeket lehet vele kimutatni, amelyek a generatív elemzés szerint nem számítanak összetevőnek.

A 3. rész a láncoktól a buborékok felé haladt. A magyar mondat többdimenziós elemzése keretében azt a javaslatot tettem, hogy a többemű láncoktól a buborékok felé egy adott dimenzió belül is vezet út, de lehetséges a láncok és az elemi egységek dimenziók közötti megfelelése is. Ami az egyik dimenzióban elemi egység, az egy másik dimenzióban többszavas, de összefüggő, azaz láncnak minősülő elemkombináció lehet.

A tanulmány abba a gondolatmenetbe illeszkedik, amely a magyar mondatot hálózatként ragadja meg, és gráfelméleti, hálózatkutatói fogalmakat hasznosít. A javaslat fő pillérei, hogy a magyar mondat több dimenzió együttese (akárcsak egy családi vállalkozás vagy más multiplex hálózatok, vö. Milroy 1987; Kovács 2011: 91), önhasználó, és az utóbbi tulajdonsággal szoros összefüggésben felmutatja az egymásbaágyazottság (l. Csermely 2005: 38) jelenségét. A kutatásból a mondat koherens hálózatzelvény leírásának lehetősége bontakozik ki, amely a nyelvészeti irányzatok közül a függőségi nyelvtan és a kognitív nyelvészet hagyományát egyesíti.

SZAKIRODALOM

- Bánréti Zoltán 2001. Az ellipszis mondatnana és a lexikai szelekció. *Nyelvtudományi Közlemények* 98: 7–70.
- Cutrer, M. 1994. *Time and tense in narratives and everyday language*. Doctoral dissertation, University of California at San Diego.
- Csermely Péter 2005. *A rejtett hálózatok ereje*. Vince Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna 2015 [1992]. Grammatikaelméleti bevezető. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Javított digitális kiadás. <http://www.nytud.hu/publ/smny/mondattan.pdf>. 25–73.
- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. MIT Press, Cambridge MA.
- Harary, Frank 1969. *Graph theory*. Addison-Wesley Publishing Company.
- Hudson, Richard 2007. *Language networks. The new Word Grammar*. OUP, Oxford.
- Imrényi András 2013a. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Akadémiai Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imrényi András 2013b. A beférkőző segédigék szerkezetek függőségi nyelvtani elemzéséhez. *Magyar Nyelv* 109: 291–308.
- Imrényi András 2015. Önhasználtság a magyar elemi mondatban. *Magyar Nyelvőr* 139: 309–21.
- Kahane, Sylvain 1997. Bubble trees and syntactic representations. In: Becker, T. – H.-U. Krieger (eds.): *Proceedings of MOL'5*. DFKI, Saarbrücken, 70–6.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasy Ádám – Prószék Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVII: 49–103.

- Keszler Borbála 2000a. Szintagmatan. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. 3. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 347–66.
- Keszler Borbála 2000b. A többszörösen összetett mondatok elemzése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. 3. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 542–54.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 355–410.
- Kovács László 2011. Hálózatkutatás és szociolingvisztika. *Magyar Nyelvőr* 135: 90–96.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: a basic introduction*. OUP, Oxford.
- Langacker, Ronald W. 2012. Substrate, system, and expression: Aspects of the functional organization of English finite clauses. In: Mario Brdar – Ida Raffaelli – Milena Žic Fuchs (eds.): *Cognitive linguistics between universality and variation*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 3–52.
- Milroy, Leslie 1987. *Language and social networks*. Basil Blackwell, Oxford.
- O’Grady, William 1998. The syntax of idioms. *Natural Language and Linguistic Theory* 16: 279–312.
- Osborne, Timothy 2005. Beyond the constituent: A dependency grammar analysis of chains. *Folia Linguistica* 39: 251–97.
- Osborne, Timothy – Thomas Gross 2012. Constructions are catenae: construction grammar meets dependency grammar. *Cognitive Linguistics* 23/1: 165–216.
- Rác Endre 1968. Mondattan. In: Rác Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 205–458.
- Rostila, Jouni 2004. Lexicalization as a way to grammaticalization. In: Karlsson, Fred (ed.): *Proceedings of the 20th Scandinavian conference of linguistics*. University of Helsinki. <http://www.ling.helsinki.fi/kielitiede/20scl/Rostila.pdf>.
- Tesnière, Lucien 2015 [1959]. *Elements of structural syntax*. Translated by Timothy Osborne and Sylvain Kahane. John Benjamins, Amsterdam.
- Vesterinen, Rainer 2011. *A cognitive approach to adverbial subordination in European Portuguese*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.

Imrényi András

posztdoktori kutató

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

SUMMARY

Imrényi, András

Nestedness in the network structure of Hungarian clauses: From catenae to bubbles

The paper applies the concept of nestedness to a dependency grammatical analysis of Hungarian clauses. Nestedness is understood as the phenomenon whereby a basic element of a network itself turns out to have network structure when viewed from up close. In syntax, the corresponding situation obtains when a multiword unit functions as a module while at the same time possessing internal network structure. It is argued that the dependency grammatical notions of catenae and bubbles are both necessary for an understanding of nestedness in the sentence. Catenae, i.e. connected subgraphs, may develop into bubbles over time, and multiword catenae of one dimension may function as basic units in another dimension. The analysis builds on the author’s multi-dimensional analysis of Hungarian clauses, and proposes an extension of the traditional notion of chains in descriptive grammar.

Keywords: dependency grammar, catena, bubble, dimension, Hungarian